

החפירות בבית-ירח

מפעל ארכיאולוגי על-שם ב. כצנלסון ז"ל

(סקירה מוקדמת שנייה)

מאת

מ. שמקלים ומ. אבייונה.

בסקירה המוקדמת הראשונה על החפירות בבית-ירח (ח'רבת כרך) ⁽¹⁾ תואר מהלך החפירות עד יום ה-27 באפריל, 1945; אך עבודת החפירה נמשכה לאחר תאריך זה עד גמר העונה – 29.5.1945. ביום 4.12.1945 נפתחה עונת החפירות השנייה, שנמשכה עד 15.6.46 בהפסקה קצרה בין 14.1.1946 ל-24.3.1946. חברי המשלחת היו מחברי הדו"ח הזה, שניהלו את העבודה; וכן הגב' רות הסטרין וטרודה קרקאואר, עוזרות ארכיאולוגיות; מר אליעזר שפיף, מודד; ד"ר פ. סולומוניקה, גיאולוג; מר יגאל סוקניק, עוזר מתנדב. המהנדס ע. דוניבסקי והאדריכל ד"ר מ. כהן נצטרפו לאחר זמן למשלחת, וערכו – הראשון את התכניות של הבניינים הקדומים והאחרון את זו של בית-המרחץ המאוחר.

חובה נעימה היא להודות גם הפעם לכל אלה אשר סייעו לחברה העברית לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה לקיים את עונת החפירות השנייה בבית-ירח. בראש וראשונה למר דוד רמז, הרוח החייה במפעל החשוב הזה, ולקרן ברל כצנלסון ז"ל של ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ-ישראל. למר בן-ציון ישראלי מגיעה תודה מיוחדת על שעזר למשלחת בדרכים שונות. עלינו להודות גם לה' שמואל זנדברג וישראל פייקין מקבוצת כנרת ולגב' פניה טומשוב-ארצי מדגניה א', שהושיטו עזרה רבה למשלחת. כן מודה המשלחת למנהל מחלקת העתיקות, מר ו. ר. המילטון, ולמר יוסף שווייג, צלם המחלקה, על צילומיו.

לפי ההסכם עם מנהל מחלקת העתיקות על ממשלת ארץ-ישראל הוטל על המשלחת לסיים את החפירות בעומק בחלקה של תעלת-הנסיון בדרום החרבות עד הקרקע הבתולה. בו בזמן התחילה המשלחת בחפירת תעלת נסיון שנייה בחלקן הצפוני של חרבות בית-ירח, קרוב למקום שבו עומד להיבנות בית-הנוער: אהלו, על שם ברל כצנלסון ז"ל.

סיום החפירה בתעלת-הנסיון הדרומית.

מבוא

החפירה נמשכה עד-כדי עומק של 4.20 מ' מתחת לפני-השטח, לקרקע הבתולה, שהיתה לים במקום זה. אולם השטח שבין המרובעים 5–10 לבין 24–29, שבו נחשפו בעונה הראשונה הבניינים השייכים לתקופת הבית השני, לא נחפר לעומק. החפירות העלו שרידים של ארבעה יישובים, שקדמו להתנחלות העברים, המכונים בדו"ח זה בשם בית-ירח I (השכבה התחתונה ביותר), II, III, IV; לאחר זאת חלה הפסקה ארוכה ביישוב המקום; ומעל ליישוב IV הקדום – במישרים – נתגלו שרידי יישוב אחד מתקופת הבית-השני, בית-ירח V; מעליו שרידי יישוב בן התקופה הרומאית-ביזאנטית, בית-ירח VI; ויישוב מן התקופה

(1) ר' ב. מייזלר ומ. שמקלים, ידיעות י"א (תש"ה), חוב' ג'ד', עמ' 77–84.

הערבית המוקדמת, בית-ירח VII. החפירות העלו כמה וכמה בעיות מעניינות והפיצו אור חדש על התפתחותה ופריחתה של תרבות כנענית קדומה בארץ-ישראל בכלל, ועל חשיבותה של בית-ירח בפרט. בית-ירח היתה בפרק זמן זה עיר גדולה ומבוצרת, שנודע לה ערך חקלאי, תעשייתי, מסחרי וצבאי כאחד. ואולי גם ייחד אותה מצבה הגיאוגרפית של בית-ירח למטרופולין של הגליל בתקופה קדומה זו.

יסודות הבניינים ההליניסטיים, שנחשפו בעונה הראשונה, ניצבים כמעט על חרבותיהם של בנייני תקופת הברונזה הקדומה ורק שכבת עפר דקה מבדילה ביניהם. ומזה אנו למדים שלאחר חרבן היישוב הכנעני העתיק לא ישב המקום עד התקופה ההלניסטית, למעלה מ-2000 שנה. ההפסקה זאת היתה חידה גדולה בעיני חוקרי ארץ-ישראל הקדומה; ונראה לנו כי ייתכן שמצאנו בחפירותינו פתרון לחידה זו. אחרי שהרסנו את הבניינים ההליניסטיים במרובעים 10-30, 16-36 וחפרנו כדי עומק של 10 ס"מ נתקלנו ברובד של צורות נחל על-פני כל שטחה של תעלת-הנסיון. בדיקה קפדנית של רובד זה הראתה לנו שעבייו היה כ-5-10 ס"מ בקירוב. ברובד הזה נמצאו צדפים ושבוללים של ים-כנרת מעורבים בחרסים מתקופת הברונזה הקדומה. החרסים האלה נתעגלו מתוך גלילה. ברור למדי שאדם לא היה יכול להביא את הצורות האלה, ולפורם על פני התל. גם הבדיקות הנוספות, אשר נעשו בחתכים הגלויים של התל, על שפת ים-כנרת, בק"מ 82 של הכביש טבריה-דגניה א', החוצה את התל, וגם במקומות אחרים, גילו נוכחות של רובד צורות מתחת לשכבה ההליניסטית. דבר זה מוכיח איפוא שהרובד אינו פרי פעולת אדם אלא תוצאת פעולה טבעית: היישוב של בית-ירח נהרס ופסק עקב שטפון, אשר אירע עם עליית מי ים-כנרת על גדותיו. המים הציפו את התל ונשארו מכסים את המקום זמן רב. הבניינים חרבו והיישוב נעזב, ולא קם מחדש, כי המקום לא היה ראוי להתיישבות במשך תקופה ארוכה. בהמשך החפירות התברר ששטפונות היו גם בתקופת-משנה של תקופת הברונזה הקדומה. כל שלושת היישובים הקדומים (בית-ירח I, II, III) נהרסו בשטפונות. כי רבדי צורות מעורבים בצדפים ושבוללים מפרידים בין כל יישוב ויישוב. אמנם, יש לציין ששטפונות אלה לא היו כפי הנראה חזקים וממושכים, כי המים לא השפיעו כלל על החרסים שנתערבו ברבדים אלה. מיד אחרי חרבנו של יישוב אחד היה קם יישוב אחר במקומו, ובמשך מאות שנים לא נעזבה בית-ירח, אף-על-פי שתושביה סבלו משטפונות והריסות. ורק השטפון האחרון הרס את העיר (בית-ירח IV) ללא תקומה. זאת היתה כנראה סיבת שקיעתה.

סדר השכבות (מלמעלה למטה)

מתחת לבניינים ההליניסטיים נתגלו מַצְבָּרִים, ובהם שרידים של תרבות הברונזה הקדומה, שעביים מ' 3.20 ו'עד' 6.50 מ'. בראשונה נחשפה שכבה מורכבת קרקע אפורה ומעורבת בצורות גדולים של בזלת שוני-מידות. אבנים אלה הן יסודות של בניינים אשר קירותיהם התמוטטו ונהרסו. לפרקים נראים רבדי שרפה במקומות שונים. אחר-כך משתנה צבע הקרקע ונעשה צהוב. האבנים מתמעטות ונגלים קירות של לבני-טיט בא תרא; ולפרקים צבע הקרקע צהבהב - במקום שנראים מפולות של קירות לבני-טיט, אשר גם הם התמוטטו מסיבות שונות. כל השכבה העבה הזאת מלאה כדי-חרס שלמים או שבורים ושברי כלי-חרס שונים, אשר התרועעו מלחץ המפולת. בכל השכבות האלה אפשר להבחין בשרידים של ארבעה יישובים שנבנו האחד על הריסות השני, ולכל יישוב ויישוב שייכת מערכת בניינים משלו וגם תרבות חמרית משלו. הואיל והחפירות נערכו - לפי דרישת מחלקת העתיקות של ממשלת ארץ-ישראל - בתעלה, שרחבה לא עלה על 7 מ' בלבד.

נחשפו רק חלקים של בניינים, ומטעמים מובנים מאליהם אי-אפשר היה לחשוף את הבניינים בשלמותם. ארבעת היישובים אשר נחשפו במצברי תקופת הברונזה הקדומה מכונים בשם בית-ירח I—IV, המתוארים להלן שכבה שכבה, החל מן התחונה (בית-ירח I) וכלה בעלונה (בית-ירח IV).

בית-ירח I

היישוב הזה הוא הקדום ביותר, ושכן על הקרקע הבתולה. תושבי בית-ירח טרם ידעו לבנות בתים. הם גרו בסוכות אשר הושקעו כדי מחצית גבהן בבורות שנחפרו בקרקע. כאלה נחשפו במרובעים 3—23; 11—12; 33; 14; עמקם מגיע מ-0.50 מ' ועד 3.50 מ' וקטרם למן 3 ועד 4 מ' בקירוב. תסביך (complex) רבדים דקים של אפר ועפר מעורבים בחרסים, עצמות בעלי-חיים שרופות ושבורות מילא לפעמים את הבורות האלה. בבור אחד הצלחנו לגלות כיריים. הכיריים היו עגולות וקטרן הגיע כדי 0.80 מ'. הן נבנו על מרצפת אבני בזלת בדמות כיפה עשויה טיט וקנים. על המרצפת נמצאו פיח ועפר מעורבים בעצמות מפוחמות. בקרבת הכיריים נתגלתה ערימה של צדפים—שרידי סעודה של יושבי בור-מגורים זה. כלי-חרס רבים נחשפו בבורות אלה, ובעיקר בקרבת הכיריים. ולפי הטכניקה והקישוט שייכים החרסים לשלב התרבות הכלקוליתית המאוחרת. יישוב זה נהרס בשטפון. רובד דק של צרורות מכסה את מפלס העליון של הבורות.

בית-ירח II

יישוב זה נבנה לאחר חרבנו של היישוב הקודם, בחלקו על בורות הסוכות ובחלקו על הקרקע הבתולה. כאן נראים בפעם הראשונה בניינים הבנויים לבני-טיט. אמנם, הבניינים פרימיטיביים מאוד, אך הם מרובעים. לא נמצאו סימני חפירת חריצים ליסודות הבתים. יסודות הקירות מונחים על הריסותיו של היישוב הקודם או על הקרקע הבתולה לאחר יישור כלי-שהוא. הקירות בנויים לבני-טיט, שגדלן 10 X 25 X 30 ס"מ; כמעט בכל לבנת-טיט יש בליטות ומשקעים לחיבור הלבנים במישקים. במרובעים 14, 15, 34, 35 נשתמרו קירות של כמה נדבכים כדי גובה של 0.70 ס"מ. לפרקים נראים נדבכים עקולים מחוברים בטיח טיט. במרובעים 31—11, 30—10 נחשפו חצר ומקצוע (פינה חיצונה) של בית. במקצוע הבית נמצאה קערת בזלת ועל-ידה מפורים שברי כלי-חרס.

במרחק מה נראות עוד כמה אבני בזלת, השייכות למרצפת החצר, שבפינתה נתגלה ביב בנוי שני נדבכים של אבני בזלת. על המרצפת נמצאה שכבה דקה של אפר שרפה, ובתוכה פיח, עצמות מפוחמות וחרסים בשפע. בתוך הבית נחשפו רצפות טיט וחרסים. במרובעים 3—33 נמצאו באותו מפלס קירות, שנשתמרו כדי גובה של 0.50 מ' ומעלה. היישוב הזה התקיים זמן ממושך, ועכי מצברו מגיע כדי 1.50 מ'.

בית-ירח III

שכבת צרורות מבדילה בין בית-ירח II לבית-ירח III. יישוב זה לא התקיים הרבה זמן רב, אף-על-פי שנראים בו סימני נסיונות לשכלל את שיטת הבנייה. יסודות הקירות ערוכים נדבך אחד של אבני בזלת, שעליו הונח עפר כבוש כדי עובי של 0.20 ס"מ, ועל זה נדבך שני של אבני בזלת. כנראה היתה שיטה זו של בנייה משוכללת יותר בעיני תושבי בית-ירח III, שסברו כי יכולה היא לעמוד בפני שטפונות. במקום אחר נמצא יסוד של קיר, הבנוי שני נדבכים של אבני בזלת בלי שכבת-ביניים של עפר כבוש. לפי

שיטה אחרת של בנייה, שנתגלתה בשכבה זו, היה היסוד עשוי נדבך אחד של אבן. ועלי קיר לבני־טיט, שבו נראות אבנים בודדות בין נדבכי לבני־טיט. כך ניסו תושבי בית־ירח להתגונן מפני המים המאיימים עליהם. במרובעים 2–22 הצלחנו לחשוף בניין בעל שני חדרים, שקירותיו נשתמרו כדי גובה של 1.50 מ'. במרובעים 35–36 נחשף מבנה אחר מעין חדר או חצר, וקירותיו בנויים אבני בזלת כדי עובי של 0.30 מ'. בפינתו הצפונית־המערבית עמדו כיריים. בסיס הכיריים עשוי אף הוא אבנים גדולות שטוחות ועליהן שכבת לבני־טיט שרופות למחצה. דפוסי קני־סוף נראים בתוך הלבנים. בפנים הכיריים נתגלו אפר, עצמות שרופות וחרסים מפוחמים. במרחק מה מן הכיריים נמצאו כמה אבנים שטוחות ועליהן שרידי פיח ואפר.

בית־ירח IV

שכבת צורות מבדילה בין בית־ירח III לבית־ירח IV. יישוב זה התקיים זמן רב יותר מכל יישוב אחר, ומצברו מגיע כדי עובי של 2 מ'. אפשר להכיר בו ארבעה שלבי בנייה. רוב הבניינים נבנו אבני בזלת, ללא לבני־טיט, אך לפרקים נחשפו גם קירות בנויים לבני־טיט על יסודות אבן. במרובעים 13–33, 11–31 נתגלה בנין שגדלו 7 מ' X 8 מ'. הוא מכוון צפונה־דרומה, ופתחו בקיר הצפוני. לאורך הקיר הזה נתגלה קיר תומך הבנוי נדבכים שעביים אבן אחת. במרובע 31 נחשף קיר כחצי גורן עגולה ועל־ידו אצטבה בנוייה כולה לבני־טיט.

כלי־חרס

כלי־חרס מרובים נמצאו בכל יישוב ויישוב; אלה של בית־ירח I אפייניים לתקופת הכלקוליתית המאוחרת, ואלה של בית־ירח II – IV – לשלביה השונים של תקופת הברונזה הקדומה. כלי־החרס של בית־ירח IV אפייניים לתקופת הברונזה הקדומה III, וביניהם רב מספרם של כלי־החרס המכונים בשם כלי ח'רבת כרך. חוץ מחרסים וכדים שלמים נחשפו גם תכשיטים, צלמיות וכיו"ב. בין המציאות יש לציין באופן מיוחד אבן סובבת (טורנית) לייצור כלי־חרס, שהיא נדירה ביותר בין המציאות שנתגלו בארץ־ישראל. כל המציאות האלה עודן טעונות חקירה מיוחדת, לפני שאפשר יהיה לעמוד עליהן לכל פרטיהן.

ביצוריה של בית־ירח

בהמשך החפירות בבית־ירח נחשפו ביצורי העיר בתקופות שונות, ביניהם חומת אבן עם חלקלקה, וחומה בנוייה לבני־טיט. לשם חקירת הביצורים האלה נערכו חפירות בשני מקומות נפרדים: א' בתעלת־הנסיון הדרומית עצמה, ששם נחשף קטע של חומת האבן; ב' בנקודה המרוחקת מתעלת־הנסיון כדי 40 מ' מזרחה². החקירות בשני המקומות האלה העלו פרטים מעניינים מאוד על הטכניקה של בניית הביצורים בתקופה עתיקה זו. התברר כי החומה הבנוייה לבני־טיט היא העתיקה מן השתיים, ושייכת לבית־ירח II. דהיינו לשלב הראשון של תקופת הברונזה הקדומה; ואילו החומה השנייה, שנבנתה צורות בזלת גדולים שייכת לבית־ירח IV, דהיינו לשלב השלישי של תקופת הברונזה הקדומה. כיווני שתי החומות אינם מקבילים.

(2) ר' הדי"ח הראשון, ידיעות י"א (תש"ה), חוב' ג'ד', ע' 83.

חומת לבני-הטיט

כיוונה של זו במקום החפירות ממזרח לתעלת הנסיון – מערב-מזרח. היא בנוייה לבני-טיט שטוחות, שגדלן $10 \times 30 \times 40$ ס"מ. בראשונה חפרו אנשי בית-ירח חפיר כדי שני מטר בעומק בקרקע הבתולה³. חוליית החפיר – בתערובת של מים ומעט חול וחצץ – נוצלה כנראה לעשיית לבני-הטיט, שמהן הוקמה החומה בקצהו החיצון (הדרומי) של החפיר. החומה היתה בנוייה שלושה חלקים נפרדים: קיר זקוף באמצע ואליו היו דבוקים שני קירות משופעים, אחד לצד חוץ ואחד לצד פנים, ואלה חוברו זה אל זה בטיח-טיט. כל חלק היה בנוי נדבכים שלובים ומחברים בטיח-טיח שנעשה מתערובת של לִיס וחרסית. שלושת החלקים ביחד היוו גוש מוצק של חומה, שרחבה הגיע כדי 8 מ'. הנספח הדרומי משופע דרומה, והנספח הצפוני – צפונה, ושיפועו של זה היה מכוסה מרצפת חלוקי נחל, שירדה וכיסתה את קרקע החפור.

החומה נשתמרה כדי גובה של 2 מ' בקירוב.

בתקופת בית-ירח III לא שמשה חומת בית-ירח II מגן ליישוב, שכן התמלא החפיר שעל-יד החומה מצברים השייכים לתרבות של בית-ירח III. יש לחשוב שחומת בית-ירח III היתה בנוייה במקום אחר וחפירותינו עדיין לא גילו את מקומה.

חומת האבן

חומה זו נבנתה בשלב השלישי של תקופת הברונזה הקדומה, והיתה שייכת לבית-ירח IV. חומה זו בנוייה צרורות בזלת גדולים. רחבה – 4 מ' וגבהה – 2 מ'. חריץ יסודותיה נחפר במצבר של בית-ירח III כדי 40 ס"מ בעומק. החומה נשתמרה יפה. חלקים גדולים שלה טמונים באדמה, ומהווים מעין רכס לאורך דרומן של חרבות בית-ירח. מבנה הוא פרימיטיבי, הנדבכים עקולים ללא שילוב כל-שהוא בין האבנים, וזוהי בנייה קיקלופית טיפוסית. על-ידה נחשפו שרידי בניין המכוון לצפון ורחב – 4.20 מ'. יש לחשוב שבמקום זה היה מגדל או שער העיר. צדה החיצון (הדרומי) של החומה היה מוגן בחלקקה של עפר כבוש.

החפירות בתעלת הנסיון הצפונית בחרבות בית-ירח

בחלקן הצפוני של חרבות בית-ירח התחילה המשלחת בחפירת תעלת-נסיון שארכה 50 מ', ממערב למזרח, ורחבה – 10 מ', מצפון לדרום, במרחק 300 מ' בקירוב מדרום לבית-הקברות של כנרת.

שטח החפירה חולק לריבועים של 5 מ'² האחד, שסומנו ביתדות ובמספרים 1 – 20. בהמשך העבודה הוכרחנו לצאת מן המסגרת שנקבעה מראש; בזיקה אל-כך סומנו המרובעים מחדש בחלקה הדרומי של התעלה במספרים 0 – 59 ובחלקה הצפוני במספרים 00 – 029. החפירות התנהלו על-פני שטח של 2.475 ממ"ר.

בראשונה נתקלנו בקיר שרחבו 1.20 מ' וארכו 35 מ', שעבר לאורך תעלת-הנסיון ממערב למזרח. קיר זה של צרורות בזלת גדולים לא נותר ממנו אלא נדבך אחד בלבד, ובחלקו היה הרוס. במרובעים 14 – 24, 13 – 23 נחשפו שרידי בנייה באבנים קטנות מחוברות במלט טיט. בנייה זו היתה הרוסה למחצה. לפי החרסים המעטים והמטבעות שנמצאו במקום אפשר ליחס את הקיר הארוך ואת הבנייה לתקופה הערבית הקדומה.

(3) רחבו של החפיר לא ניתן להיקבע בדיוק; מכל-מקום לא היה פחות מכדי 4 מ', הוא רחב

החפירה במקום זה.

במרובעים 32-52 נמצאו שרידי בניין של כמה חדרים, שקירותיו היו בנויים בחלקם אבנים מסותתות ובחלקם צרורות בזלת ללא מלט כל-שהוא. כנראה שגם בנייה זאת היא מאוחרת ושייכת לתקופה המוסלמית, אף-על-פי שהחרסים המעטים שנמצאו סביבה אינם נותנים אפשרות לעמוד על טיבה. קביעת תאריכו של בניין זה טעונה חקירה נוספת.

מתחת לשרידי בנייה אלה נתגלו שלושה קומפלכסים חשובים וגדולים: א' בניין גדול של תקופת הברונזה הקדומה; ב' בית מרחץ רומאי מאוחר; ג' חומה ומגדלים של בניין מבוצר שנבנה גזית.

ה בניין של תקופת הברונזה הקדומה ג'

בניין זה משתרע על-פני שטח של 1,200 ממ"ר בקירוב. הוא דמוי מלבן, וזוויותיו כמעט ישרות (88°). הוא בנוי צרורות בזלת גדולים. ארכו ממזרח למערב – 40 מ'; רחבו מצפון לדרום 30 מ'; רוחב קירותיו – כ-10 מ'; גבהם – 0.80 מ' עד 2.00 מ' ממסדו (למך 4 ועד 9 נדבכים) (ר' תכנית, ציור X; לוח א', ציור 1).

מערכת של שמונה מעגלי אבן משובצת לתוך הקירות הרחבים של הבניין למן יסודם. בכל אחד מן המעגלים נתגלו ארבע מחיצות-אבן, שארכן 2 מ' האחת. הן בנויות מקיר ההיקף של כל מעגל ומעגל אל המרכז, וחוצות את חללו הפנימי לארבע גזרות. המחיצות מסתיימות לפני הגיען אל המרכז, והן מכוונות בכל מעגל ומעגל בדיוק לארבע רוחות השמים. שטחם הפנימי של המעגלים, בין המחיצות, מרוצף כולו אבן כדי נדבך אחד. רוחב מותר הקיר בין היקף המעגלים ובין שפתו החיצונה משתנה ממקום למקום, למן 0.60 מ' ועד 1.50 מ'.

מצפונה, ממערבו ומדרומו של הבניין עוברים רחובות מרוצפים אבן שרחבם 2.50 מ', במקומות רבים נהרסו המרצפות עקב פעולות בנייה מאוחרות יותר. בקצהו המערבי של הרחוב הצפוני נחשף טור של חמש מדרגות, הדבקות בקיר הצפוני של הבניין, והן עולות ממזרח מערבה אל קרן הרחובות. רוחב המדרגות כ-3.50 מ' (ר' לוח א', ציור 2. בין אבני הריצוף ברחובות נמצאו אבנים מספר שבהן גומות. ברוחק 2.50 מ' מערבית ודרומית מן הבניין (כלומר מעבר לרחובות) נתגלו כמה קירות המקבילים לקירותיו. חלקו הצפוני-המזרחי של הבניין נהרס בהיבנות בית-המרחץ המאוחר (ר' להלן).

מעגל I: קטרו 8 מ'. בחלקו המערבי-הדרומי נהרס המעגל בשעת בניית קירו של המבצר המאוחר. שלוש ממחיצותיו נשתמרו יפה, הרביעית נהרסה כולה.

מעגל II: קטרו 8 מ'. חלקו הצפוני נהרס בשעת בניית קיר המבצר המאוחר. שתיים ממחיצותיו נשתמרו בשלמותן, השלישית רק כדי אורך של 0.60 מ' והרביעית נהרסה כולה.

מעגל III: קטרו 9 מ'. שלוש ממחיצותיו נשתמרו יפה, המחיצה הרביעית וחלק מריצופו נהרסו בשעת הנחת צינור-החרס העובר מעל המעגל אל בית-המרחץ המאוחר.

מעגל IV: קטרו 7 מ'. שלוש ממחיצותיו נשתמרו, אך הרביעית נהרסה לגמרי.

מעגל V: קטרו 8 מ'. שלוש ממחיצותיו נשתמרו יפה, וכן חצייה של המחיצה הרביעית. הריצוף באמצע המעגל נהרס בשעת בנייה מאוחרת.

מעגל VI: קטרו 8 מ'. שתיים ממחיצותיו נשתמרו יפה, ואילו השתיים האחרות וחלק מריצופו נהרסו עם בניית בניינים מאוחרים.

מעגל VII: קטרו לא נתברר, הואיל וחלקו הגדול נמצא מתחת לבניין בית-המרחץ המאוחר. חלקים של שתיים ממחיצותיו נראים יפה. בגזרה אחת נמצא תנור בנוי טין מצורף ובו פיה רב.

מעגל VIII: נמצאו רק שרידים מעטים ממנו, כי מעגל זה נמצא כמעט כולו מתחת לבניין בית-המרחץ המאוחר.

בסך-הכל נחשפו שמונה מעגלים (בשלמותם או בחלקם), ויש להניח שבבניין היה עוד מעגל תשיעי, והוא טמון כולו מתחת לבית-המרחץ המאוחר.

הכניסה לבניין היא דרך פתח בקצה המזרחי-הדרומי; רחבו 7 מ'. מן השער נכנסים לחצר שארכה כ-25 מ', ובקצה המערבי חוצצת מחיצה בינה ובין חצר קטורה שנייה, המרוצפת הלוקי-נחל. בקירה הדרומי של האחרונה נמצא מפתן, ואילו מובילות מדרגות המכוונות אל בין המעגלים IV ו-V; בקרבת המפתן נתגלה תנור, הבנוי טינ מצורף למחצה, והוא נסמך על הקיר הדרומי. מול התנור הזה נחשף תנור שני, העשוי אף הוא טינ מצורף למחצה, והוא בנוי שני חלקים: חלקו הפנימי סגלגל, ואילו זה החיצון הרוס. קטריו של החלק הפנימי הם 0.75 מ' ו-0.60 מ'. חלק זה פתוח בצפון. באמצע הפתח, שרחבו 0.50 ס"מ, ניצב עמוד המקשר בקשתות את שתי הדפנות הצדדיות, ההולכות ומתקמרות כלפי מעלה. במרכז התנור נמצאה מפולת השייכת כפי הנראה לקימור תקרתו. במרכזו של התנור שבו המפולת נמצא שבר, שבו ארבעה חורים עגולים, והוא כפי הנראה שיא התקרה. כאמור נמצאו מסביב לתנור הפנימי שרידי מבנה גוסף מטינ מצורף למחצה, שהיה אף הוא תנור. יש כאן אפוא תנור בתוך תנור. במרכז התנור הפנימי נמצא כן-חרס מצולע ועל ידו קערי; הכן והקעריה היו מטיפוס כלי ח'רבת כרך המרוקים. - בפירתה הצפופית-המערבית של החצר נמצא תנור שלישי (ר' לוח ב', ציור 1).

בקירה המערבי של החצר נמצא פתח שהוביל אל מרחב גדור, אולי אולם אשר בו נחשפו שני בסיסי אבן, שנועדו כפי הנראה לעמודי עץ או לפסילים. בפירתו הצפופית-המערבית של האולם נמצא "מסדרון", שארכו 2.50 מ' ורחבו 0.80 מ' בקירוב, וזה הוביל אל מעגל I; בקירו המערבי מצוי "מסדרון" דומה המוביל אל מעגל II.

ארבעה ממערכת המעגלים הנ"ל נמצאים בקיר הדרומי, אחד בקיר המערבי, ואלה נחשפו במילואם; שלושה - בקיר הצפוני, ומאלה שבקיר זה מעגל I נחשף כולו. מעגל VII - בחלקו, כי חלקו הגדול עודנו נמצא מתחת לבית-המרחץ המאוחר, וכנראה טמון שם בהמשכו של הקיר עוד מעגל אחד. מעגל אחד VIII, הנמצא בקיר המזרחי, נתגלו בחפירות רק שרידים של חלק קטן ממנו.

בהמשך החפירות נתגלו הרבה כדו-חרס ושברי כלי-חרס השייכים לשלב השלישי של תקופת הברונזה הקדומה, וביניהם נמצא מספר חרסים וכדים מרוקים מן הסוג המכונה בשם כלי ח'רבת כרך. כמו כן נמצאו צלמיות, שבר חרס מעוגל במקצת ואילו דבוקים שני ראשים של פרות; הרבה עצמות של בעלי-חיים שבורות וחרוכות, נתגלו בכמה מקומות, ובעיקר בחצר הקטורה הפנימית בקרבת התנורים; וכן גלעיני זיתים מפוחמים, שרידי פיה ועקבות שריפה. לפי כלי-החרס, שנמצאו במקום, יש לייחס את הבניין הזה לשלב השלישי של תקופת הברונזה הקדומה.

הבניין הקדום הזה, שנתגלה בחפירות, מעניין מאוד. לפי שעה לא נמצא כדוגמתו לא בארץ-ישראל בפרט ולא במזרח התיכון או במקום אחר בעולם הקדמון בכלל.

בעייה קשה היא להסביר את מהותו של הבניין הזה. ברור למדי, כי זהו בניין ציבורי חשוב, כי לא מעט כוחות אדם השקיעו תושבי בית-ירה בהקמתו. יש להניח שהקימוהו למטרה מסויימת, כדי לרכז בו חלק מן חייה החברתיים של העיר.

ככל שנראה עתה יכול היה בניין זה להיות מבצר, אסם ציבורי, ארמון או מקדש; אלה הן ארבע ההשערות האפשריות להסברת מהותו של הבניין הזה. ההשערה שבניין זה היה מבצר בעל מגדלים עגולים אינה מסתברת מפני דקותן

וחולשתן של החומות המקיפות את המגדלים; ולא זו בלבד, אלא שבניין זה נמצא במקום בלתי-נאות לתכלית זו.

האפשרות השנייה, שבניין זה היה אסמה הציבורי של בית-ירח, אינה מתקבלת על-הדעת מסיבה פשוטה ביותר: במעגל VII נמצא על המרצפת תנור בנוי טין מצורף, ייתכן כי תנורים כאלה היו גם ביתר המעגלים, אלא שנהרסו. נוסף על-כן תוארו התנורים שנתגלו בחצר הקטורה. נוכחותם של תנורים בבניין מונעת אותנו מלקבל את ההשערה שהוא שימש אסם ציבורי.

ההשערה השלישית, שבניין זה היה ארמון, נופלת מאליה, מפני שתכניתו איננה מתאימה כלל לארמון.

נשארת איפוא רק ההשערה האחרונה, שבניין זה היה מקדש. הנחה זו מסתברת יותר מכל ההשערות שזכרו לעיל.

נוכחותה של חצר קטורה ובה ארבעה תנורים, שבאחד מהם נמצא כן חרט, המחובר אל רצפת התנור ועל ידו קערית, מעלה על הדעת בניין שנבנה לצרכי פולחן, שכן שרידיו של התנור הזה מעידים עליו כי נבנה לתכלית דתית, להקטיר בו קטורת. כאמור נמצאים התנורים האלה בתוך חצר פנימית ומן החצר הזאת יש מעבר לאולם, שממנו אפשר היה להיכנס אל שני מעגלים. הבניין כאשר מתברר מן החפירות, התנשא עצמו מעל לסביבה, בחלקו הצפוני-המערבי. על-כן נבנה טור המדרגות שבו אפשר היה לרדת אל הרחוב הצפוני, שהיה נמוך בהרבה מן הבניין. העובדה שבכל המעגלים מכוונות המחיצות הפנימיות בדיוק אל ארבע רוחות השמים גם היא מעלה על הדעת כוונה מסוימת לצרכי פולחן. לאור כל העובדות האלה יש לחשוב שבניין זה היה מקדשה של בית-ירח הכנענית. אמנם עדיין לא נמצאו דוגמאות של מקדש או במה מטיפוס זה בכל המזרח התיכון; אך מכאן אין ראייה שבניין זה של בית-ירח אינו טיפוס של בנייה דתית שכמותה עדיין לא נודעה עד היום.

חפירת נסיון בעומק עד הקרקע הבתולה

במרובעים 10-20 התחלנו בחפירת נסיון בעומק, בראשונה נתקלנו בתנור עגול עשוי טין חצאי מצורף ובו שני חורים, שקטרם 0.05 ס"מ האחד; אחד בצדו הדרומי והשני בצדו המזרחי. חורים אלה שמשו כפי הנראה מאוורים. מסביב לתנור נמצא מבנה של אבנים בלתי-מסותתות. על-יד התנור נמצאו חרסים רבים, השייכים כולם לתקופה ההליניסטית. אחרי שהרסנו את התנור ואת הבנייה שסביבו והמשכנו לחפור לעומק, נתקלנו בשרידי בנייה, חדר מרובע (3) וחצר גדורה (9). החדר היה מרוצף צרורות ועליהם חרסים רבים, ואילו בחצר היתה רצפה של עפר כבוש; בקיר הצפוני של החדר נמצא מפתן בפתח שהוביל לחצר. בחצר נראות שתי שכבות של אפר שריפה. לפי החרסים שנתגלו בחדר ובחצר יש ליחס את זמן הבנייה לשלב השלישי של תקופת הברונזה הקדומה (בית ירח IV).

מתחת לבניין הזה נמצאה שכבה עבה כדי 2 מ'. שרידי בניה מלבני טיט ניכרים בה יפה. חרסים רבים וכדים שבורים נתגלו בזמן החפירה, וכולם שייכים לשלב השני של תקופת הברונזה הקדומה (בית-ירח III). בעומק של 4 מ' נתקלנו בכדים באתרא אחד, שבסיסו שטוח ושפתו מופשלת חוצה ולו שתי אזניים, היה מקושט בחיפוי פסים. על פי הכד היתה מונחת קערה עמוקה שבסיסה שטוח, שפתה כדה ולה שני זיזים. בתוך הכד נמצאו שרידי עצמות של תינוק. באותה השכבה נמצא עוד כד גדול, שבסיסו שטוח, ובתוכו קערה גדולה ועמוקה ובה עצמות תינוק. בן שנה בקירוב, וכמה חרוזי שנהב בדמות

פטריות. שרידי בנייה של לבנייטיט נמצאו במקומות שונים. השכבה הזאת שייכת לשלב הראשון של תקופת הברונזה הקדומה (בית-ירח II). בשכבה האחרונה המגיעה עד כדי עומק של 5.20 מ' נחשפו כדים, שבהם נמצאו שרידי עצמות של תינוקות, וחרסים מרוקים שחור-אפור, האפיינים מאוד לתקופה הכלקוליתית. בשכבה זו לא נמצאו שרידי בנייה. את השכבה הזאת יש ליחס איפוא לתקופה הכלקוליתית (בית-ירח I).

בית-המרחץ המאוחר

הפינה הצפונית-המזרחית של בית-המעגלים סבלה מהקמת בית-מרחץ מאוחר. במקומות, שבהם כיסה הבניין החדש את הבניין השייך לתקופת הברונזה הקדומה, אין אנו יודעים בוודאות אם השרידים הקדומים רק נתכסו או שמא נהרסו כליל. בכל אופן ברור כי מקום שנחפרו המרתפים העמוקים של בית המרחץ (מתחת למפלס הבניין הקדום) הושמדו שרידי הבניין הקדום.

בניין בית-המרחץ מורכב משני חלקים עיקריים: האולם (הוא הבית החיצון בלשון התוספתא) ומרתף ההיפוקאוסט (בית-הקמין - כנ"ל) (ר' התכנית, ציור ב'). האולם הוא כמעט ריבועי (11 מ' X 10.5 מ'). כניסתו הראשית היתה במערב. הנכנס מבחוץ היה יורד אל רצפת האולם בשתי דרגות. רוחב הפתח הזה הוא 1.50 מ'. כניסה שנייה נמצאה בקיר הדרומי, קרוב לפינתו הדרומית-המערבית של האולם; רחבה של כניסה זו היא 1.10 מ'. גם ממנה ירדו בשתי דרגות אל רצפת האולם. בקירו המזרחי של האולם נמצא באתרא סף של שיש, המעיד על כניסה שלישית, שרחבה 1.75 מ'. סף זה נמצא במפלסה של רצפת האולם. תכנית הבניין מחייבת עוד כניסה רביעית מן החדר החם - מעל למרתף - אל האולם, אך לא נמצאו כל שרידים ממשיים של כניסה זו. רצפת האולם היתה כולה מרוצפת לפנים לוחות שיש. לוחות כאלה נמצאו באתרא לאורך הקיר המערבי וליד הברכה. בכל שאר המקומות נעלמו לוחות השיש, אולם עקבותיהם, שנשתמרו בטיח התשתית שעליה הונחו, מאפשרים תחזורת מדויקת של הריצוף, כמתואר בתכנית (ר' ציור ב'). בדרך-כלל השתמשו בלוחות שיש גדולים למדי, ורק הפינה הצפונית-המזרחית של האולם רוצפה לוחות אבן קטנים שהונחו מעשה-תשבץ אלכסוני. במרכז האולם נמצאת בריכה עגולה שקטרה 2 מ'; עמקה היה 0.75 מ'. בריכה זו היתה בנוייה אבני גוויל, ודפנה העגולה ורצפתה צופו לוחות שיש. חריץ צר הקיף את רצפת הבריכה בסמוך לדופן. בדופן עצמה נמצא מצד דרום פיו של צינור חרס, אשר שימש כפי הנראה להרכת הבריכה ממימיה. הבריכה היתה מתמלאת מים דרך צינור אחד במפלס גבוה יותר. סביב הברכה נמצא ספסל עגול שנבנה לבנים שרופות, וגם הוא היה מצופה שיש, שכמה משבריו נמצאו זעיר פה זעיר פה באתרא. מצד מערב כלומר, מול פתח האולם, נתגלה מלבד ספסל גם יסוד של מחיצה כחצי גורן עגולה, שנבנתה אבני גוויל. תוספת זו סובבת את הבריכה כדי שליש היקפה בקירוב. לפי השערתו של הארדיכל ד"ר מ. כהן היה זה יסוד של מחיצת מגן אשר שמרה את המתרחצים בבריכה מפני רוחות, שנישבו דרך הפתח, וגם הסתירה אותם מעיני המסתכלים מבחוץ (ר' לוח ב', ציור 2). מסביב לבריכה נמצאו יסודות של ארבעה אומנות כפולות, בצורת L, היוצרות ביחד ריבוע, שצלעו האחת 5.50 מ'. האומנות בנויות אבני גזית, ולפנים היו מצופות שיש; שלושה מן היסודות עודם מוגבהים במעט מן הרצפה, ואולם הרביעי נעלם ונשאר רק השקע ברצפה, שבו ניתנו האבנים שמהן נבנה. בין האומנות נמצאו משלושה צדדים של הריבוע יסודות צרים יותר. אלה היו כנראה יסודות של בסיסי אומנות צרות, שעמדו במחציות רחביהם של הפתחים שבין האומנות. כל המבנה היה איפוא מעין ביתן מעל

לבריכה, שאליו אפשר היה להיכנס מכל צד דרך פתח מקורה קשת כפולה. מעל לבריכה עצמה התנוססה כפי הנראה כיפה. יש להניח כי מן האומנות נמשכו מרישים אל קירות האולם, שתמכו בגג. אבני פסיפס צבעוניות ומוזהבות אחוזות בטיח נמצאו במפולת שעל רצפת האולם. הן מעידות על קישוט הקירות או הכיפה בפסיפס.

לאורך קירו המערבי של האולם וחלק של קירו הדרומי נמשכו אצטבאות ששימשו ספסלים. רוחב האצטבה 0.60 מ'; גבהה 0.45 מ'. האצטבאות נבנו אבני גוויל הנתונות במלט מעורב בחרסים. באמצע האצטבה שבין הפתח הראשי והפינה הדרומית-המערבית של האולם נמצאה מעין משענת עגולה למחצה. יתכן כי גם בשאר האצטבאות היו משענות מסוג זה. האצטבאות היו מטויחות כמה שכבות של טיח שהחומר המלכד שבו היו חרסים צלעוניים, בחלקה העליון של שכבת טיח אחת ניכרים חריצים כדגם שדרת-דג (herring bone pattern), שנועדו להדק את שכבות הטיח האחת אל חברתה. רחבו של קיר האולם במערב היה 0.65 מ'. קיר זה נבנה אבני גוויל נתונות במלט. מן הקיר הצפוני לא נשארו אלא יסודותיו בלבד, אולם ניכר כי לא היה רחב יותר מן המערבי. כמו-כן דומה חלקו הצפוני של הקיר המזרחי לקיר המערבי. מאידך גיסא, היו חלקו הדרומי של אותו קיר וכן כל הקיר הדרומי רחבים פיישיניים (עד 1.30 מ'). סיבתו של ההבדל הזה היא כי מצדדים אלה גבל האולם את הבית הפנימי של בית המרחץ. החדר הפושר (פידאריום) והחדר החם (קאלדאריום). הקיר העבה יותר היה נחוץ לשם: א' חינוק ההתנגדות ללחץ הקשתות במרתף, ב' לשם שמירה יעילה יותר על החום בפנים החדרים החמים, וג' לשם השגת המקום הנדרש לאמבטיות שהיו משוקעות בפנים הקיר.

חלקו העיקרי השני של בניין בית-המרחץ היה מרתף ההיפוקאוסט (בית הקמין). המרתף בנוי בצורת האות L. הזרוע הארוכה מתחלקת לשני חלקים, שארכם - שניהם - 11.30 מ' ורחבם 4.05 מ'; הזרוע הקצרה ארכה 4.80 מ' ורחבה 7.10 מ'. עומק המרתף 2.80 מ' מתחת לנקודת המוצא של החפירה. בין הזרוע הקצרה והזרוע הארוכה וכן באמצע הזרוע הארוכה - לרחבה - נמצאו יסודות של אומנות אבן גדולות. תוספות של לבנים שרופות הצרו את המעברים שבין היסודות בזרוע הארוכה. נראה כי היסודות האלה שימשו ביחד עם אומנות גזית שנבנו בקיר המרתף - בסיסים לקשתות שנועדו להקנות תוספות חיוק לרצפת החדר העליון. רצפה זו נתמכה איפוא בחלקה על הקשתות. אולם בעיקרה על אומנות של לבנים שרופות (*suspensurae*). טורי האומנות האלה מלאו את כל שטח המרתף. האומנות היו בנויות לבנים שרופות ריבועיות (21 עד 24 ס"מ הצלע; 3 ס"מ העובי). כל לבנה ולבנה היתה נתונה על שכבת מלט שעבייתה 3 ס"מ. פני האומנות היו מטויחים. המרחק בין אומנה לאומנה היה 40-42 ס"מ, כלומר פיישיניים בעובי האומנה. לא כל האומנות נשתמרו כדי אותה מידה עצמה. לפעמים לא נשאר מהן אלא סימן על הרצפה בלבד; ורק בשני מקרים נותרה כמעט כל האומנה עם ראשית הקשת שעליה. בפינתו הדרומית-המערבית של המרתף עמדה אומנה אחת באתרא. ועליה חלקים של רצפת החדר העליון. על האומנה הזקופה כדי גובה של 90 ס"מ התחילה קשת מדרגות שנבנתה לבנים וחצאי-לבנים. כל נדבך של לבנים בלט מחוץ לשפתו של הנדבך אשר תחתיו. עד אשר נגע הקימור האלכסוני הזה בקימור דומה היוצא לקראתו מן האומנה שממולה מעל לקשת היו שלושה נדבכי לבנים כפולות-גודל (*bipedales*), אשר היו יסוד לרצפת השיש של החדר שמעל למרתף. בכמה מקומות, ובעיקר לציד הקירות, האומנות הגדולות ובכניסה לשתי הגומחות של הזרוע הקצרה נבנו האומנות הרגילות לבנה וחציי-הלבנה במקום לבנה אחת בלבד. רצפת המרתף רוצפה מלט קשה. המרתף היה מוקף קיר עבה (1.30 מ'). בזרוע הארוכה נבנה הקיר הזה אבני גוויל גדולות וקטנות בערבוביה.

שחוברו במל"ט מעורב בחרסים רבים; ואילו בזרוע הקצרה נבנה הקיר אבני גזית מבוחץ ומולא גוויל. עניין מיוחד נודע לגומחות המרובעות שבקירות האלה. בפנים הגומחות נמצאו באתרא צינורות חרס שחוברו חוליות חוליות; קצהו האחד של כל צינור היה מיצר יותר, והוא נכנס לקצהו הרחב של הצינור שליידו. נמצאו גם צינורות נקובים דמויי-מנסרה מרובעת (*tubuli*); אלה נתגלו בעיקר לאורך הקירות. כל הצינורות, כאלה כן אלה, שימשו דרך לעליית האוויר המתרומם מן המרתף אל חדר העליון, מקום ההזעה. שתי גומחות דומות נמצאו זו מול זו. משני עברי פתח ההסקה בזרוע הקצרה ובקרת האומנות, אשר מול הפתח הזה, עברו כפי הנראה צינורות, שחזקו מצד אחד ומן הצד השני באומנות נמוכות שנבנו חצאיי-לבנים. גם מתקן זה שימש לאותה תכלית עצמה (ר' לוח ג', ציור 1). לעומת זאת חסר היה כנראה ציפוי הקיר בצינורות נקובים לאורך חלקו המערבי של הקיר הדרומי; שם נגעו אומנות הלבנים במישרים בקיר. יש לשער איפוא כי החדר שמעל לזרוע הקצרה, שנבנה מעל לפי התנור ובו סודרו מתקנים מיוחדים, היה החדר החם ביותר בבית-המרחץ (הקאלדאריום). מעל לזרוע הארוכה היה חדר שפינתו המזרחית שימשה מעבר, וחלקו המערבי, הרחוק מן התנור ומחוסר בחלקו צינורות להעלאת האוויר החם, היה משמש מקום פושר (טפידאריום).

בפינתה הצפונית-המערבית של הזרוע הארוכה כמרתף נמצאה אצטבא בנוייה לבנים שרופות. אצטבה זו היתה מרובעת 1.80×1.25 מ'; וגבהה 0.85 מ'. חריץ צר עבר על-פני האצטבה לאורך הקיר. אצטבה זו עברה ליד אחת משתי האמבטיות האפסידיות שבקירו הצפוני של הטפידאריום המשוער. האמבטי המערבית נשתמרה יפה: עדיין ניכר בה ספסל הלבנים, המצופה שיש; חיץ של לבנים, מצופה שיש גם הוא, הפריד בין האמבטי ובין האולם. בספסל האמבטי נמצא פי צינור, שעבר מתחת לרצפת האולם ושימש כנראה להרכת המים. סביב קרקעית האמבטי עבר חריץ צר. מקום הרחצה שבאמבטי היה אפסיד. מן האמבטי השנייה (המזרחית) נשאו רק יסודות בלבד, ושברי שיש אחדים באתרא; אולם ברור כי תכניתה היתה דומה לכל פרטיה לאמבטי המערבית. מציאות האצטבה ליד האמבטי המערבית מלמדת כי משתי האמבטיות היתה זו משמשת למים חמים, והמזרחית – למים צוננים. האצטבה שימשה כנראה כן לדוד מים, שמימיו התחממו מחום המרתף.

בקצהו המערבי של המרתף נמצא פתח ומעליו ראשיתה של קשת. פתח זה נסתם לאחר זמן בקיר של אבני-גוויל קטנות ומלט.

פתח שני אל המרתף נמצא בקצה הצפוני של הזרוע הקצרה. שם נחשפו שני מעברים צרים בין אומנות בנויות גוויל. המעבר המזרחי (רחבו 0.50 ס"מ) מפלסו גבוה יותר מזה של המערבי, וכנראה שימש כניסה למרתף בשעת הצורך. המעבר השני (רחבו 0.75 ס"מ) היה במפלס נמוך יותר, קירותיו נמצאו שחורים מפיה, ועל רצפתו נחשפה בשעת החפירה שכבת פיה ואפר שעבייה הגיע כדי 10 ס"מ. ברור כי המעבר הזה היה התנור אשר בו בערה האש שחיממה את האוויר שבמרתף.

מחוץ לתנור היה פרוזודר (*praefurnium*) ובמערבו חדר (1.90×5.00 מ'), ששימש כפי הנראה בית-כניסת-עצים, כלומר מחסן עצי הדלק להסקת התנור. חדר זה היה מוקף קירות של אבני-גוויל גסות. בשעת החפירה נמצא החדר כשהוא מלא שפך-עיים, ומעליו רוצפה רוצפה מאוחרת.

מימי בית-המרחץ הגיעו אליו דרך אמת-מים, שבאה מצד דרום-מערב, ועברה באלכסון דרך הבניין הקדום (ר' לוח ג', ציור 2). ייתכן כי אמת מים זו נמשכה עד לאמת-המים הגדולה, העוברת מוואדי פג'אס עד לטבריה; שרידי אמת המים הזאת נראים במפלס גבוה בסביבת

קיבוץ כנרת. אמת המים של בית-המרחץ בנוייה חוליות של צינורות חרס הנתונים קצהו המיצר של האחד בקצהו הרחב של השני. חוליות הצינורות נתונות בתעלה בנוייה אבנים ומלט. הצינור מסתיים ליד הכניסה הדרומית אל האולם. בקצהו נמצאה באתרא אבן נקובה שדמות T לה. ברור כי ממנה הסתעפו תעלות משנה ששימשו את חלקיו השונים של בית-המרחץ: האחת אל הבריכה (שרידיה עודם ניכרים בקירו הדרומי של האולם) והשנייה אל האמבטיות; אבן זו היתה מחוברת גם אל תעלת-השופכים של בית-המרחץ. תעלה זו ראשיתה תחת אבן מקומרת בתחתית הקיר הדרומי של האולם (עבי-האבן 15 ס"מ); רחבה 60 – 60 ס"מ ועמקה – 1.47 מ'. קירותיה טוחים טיח הידראבלי. תעלה זו עוברת לאורך קירו המערבי של המרתף, סובבת את מקצועו הדרומי-המערבי ונמשכת לאורך קירו הדרומי מבחוץ. אל עבר ים כנרת.

המבצר

מצפון לבית-המרחץ נתגלו שרידי מבצר. מבצר זה לא נחפר בשלמותו; נחשפו רק חומתו הדרומית על שני מגדליה, האחד בקצה המזרחי והשני במערב. שער ליד המגדל המערבי, ומגדל או חומה מעבר לשער מערבה. המגדל המערבי מרובע נבו נמצאה אצטבה, ועל-ידה תנור ושברים רבים של כלי-זכוכית. חומה עבה יוצאת מן המגדל המזרחי צפונה; חשפנו ממנה אורך כמה מטרים בלבד.

המבצר בנוי אבני גזית על יסודות גוויל; אבני הגזית משמשות מעין דפנות משני עברי החומה מבחוץ וביניהן מלוי של אבני גוויל. מקום שנותרו כמה נדבכים, נראית שיטת בנייה של ראש ופתין לסירוגים בנדבך אחד. אבני-הגזית של המבצר הן אבני-שוליים שזיזן אינו בולט ביותר.

המציאות הקטנות וקביעת תאריכים

המציאות הקטנות בשטח בית-המרחץ כוללות שתי מטבעות של בית-אומייה על רצפת האולם, ארבעה שברים של כתובת דו-לשונית (יוונית וגיאורגית) (2) – בת המאה ה'ו' לספה"ג, אשר נמצאה קרוב לרצפתה של הזרוע הקצרה במרתף, וכלי-חרס כגון שברי כדים רודיים, סירי בישול צלעוניים וקעריות של בסיס-טבעת.

לשאלת התאריכים אין עדיין פתרון ודאי. מפני שלפי תכנית העבודה הסתפקנו בניקוי רצפות בית-המרחץ מבלי לחפור תחתיו, פרט למקום אחד בבית-כניסת-העצים, ושם נמצאו כלי-חרס של תקופת הברונזה הקדומה מיד מתחת לרצפת החדר. חלקים גדולים של בית-המרחץ נמצאו בשכבה העליונה של החפירה, וקשה להסיק מסקנה מן המציאות שנמצאו שם. כמו-כן לא נחפר המבצר בשלמותו. מתוך הסתייגות זו אפשר לתאר את תולדות הבנייה במקום עם התחדשות הישוב לאחר תקופת הברונזה הקדומה: א' ישוב הליניסטי ארעי (כדים רודיים); ב' בניין המבצר במאות ה'ב' או ה'ג' לספה"ג; ג' בניית בית-המרחץ במאות ה'ד' או ה'ה' לספה"ג. בית-המרחץ נשען על חומת המבצר ולא ייתכן כי נבנה כל-זמן שהמבצר היה משמש לתכלית צבאית; ד' תיקונים בבית-המרחץ (שינוי בסגנון הריצוף באולם, מילוי-בית-כניסת-העצים וכיסויו ברצפת-משנה). לא-כן סתימת פתחו המערבי של מרתף המרחץ. סתימה זו קשורה אל בניית תעלת השופכים, וברור כי היא נעשתה עקב שינוי התכנית המקורית, אשר התעלה היתה חלק בלתי-נפרד ממנה. אולי קשורה אל השינויים הנ"ל הכתובת מן המאה ה'ו'; ה' הרס תקרת המרתפים ונפילת הכתובת אל תוך המרתף (במאה ה'ו') עם הכיבוש הערבי (2); ו' חידוש הישוב בתקופה הערבית מעל לחרבות בית-המרחץ (ר' לעיל, ע' 57).